

هجری 1387 ییلی تیلیمیزده (عربچه یازوویده) باسیلیب چیققن کتابلر فهرستینی توزیش ایشینی ریجه لشتیره یاتگنده، توستدن اوشبو آقیمده کرونولوژیک نقطه نظر دن، اولکه میزده دولت رسمی اداره لری تماندن بیرینچی قتلہ قہی کتاب، قچان و کیم تماندن چاپ ایتیلیب چیققن؟ دېگن سؤراق ذهنیمده تاپیلگن ابدی.

بو مسأله چیندن هم تیلیمیز و مطبوعاتی اوچون تاریخی اهمیتگه ابگه ابدی. هر چند مشرب، صوفی الله یار، نوایی کبی سیمالریمیزنینگ اثرلریدن اؤرنکلر همده بعضی بیر ترجمه لر و دینی کتابلر ایریم ملالر (ابسکی مکتبلر)، مدرسہ لر و کیشیلر قؤلیده اوچرہب تورسه-ده، بیراق اولرنینگ دبیرلی برچه سی شخصی تشبئتلر آرقه لی تاشکبنت، قازان و پاکستانده باسیلیب چیققن، قاله بپرسه اولرده کؤیینچه باسمه بیلگیلری (چاپ تاریخی، جایی، نشریاتی، مهممی،...) کمدن-کم یازیلگن بؤلر ابدی. شونینگ اوچون، یوقاریده گی سؤراغلرگه اولردن انیق بیر جواب آیش قیین ابدی. بو سؤراقلرگه جواب ایزلب، کؤپ اؤتمه ی، نہایت بو کتاب «سلطان حسین میرزا بايقرا دہوانی» ابکنلیگی بېللی بؤلدی. بو قیمتلی اثرنی آتاقلی متن شناس عالم، حرمتلی استاذیمیز کانديد اکادميسين دکتور محمد یعقوب واحدی جوزجانی علمی-تنقیدی یؤسینده، 8 ته قؤلیازمه و ایکیته باسمه نسخه اساسیده تیارلب، «دیوان سلطان حسین میرزا بايقرا به انضمام رساله او» عنوانی آستیده هجری 1346/ میلادی 1967 ییلی (بوندن 46 ییل بورون) کابلده، اطلاعات و فرهنگ وزیرلیگیگه تېگیشلی «تاریخ انجمنی» تماندن نشر ایتیرگن ابکنلر. بو کتاب نینگ چاپ بؤلیشی اؤشه زمانده تیلیمیز و اولوسیمیز اوچون کتّه علمی و فرهنگی واقعه ابدی، البته.

کتابلر فهرستی تیارلہ نیب، «کتابنامه» عنوانی آستیده 1389 ییلی باسیلیب چیقدی. 202 عنوان کتاب تانیتیلگن فهرست (کتالوگ) ده، «دیوان سلطان حسین میرزا بايقرا به انضمام رساله او» هم برچه باسمه خصوصیتلری بیلن تانیتیلیب، اثر اؤزبک باسمه کتابلری بؤیجه اولکن کرونولوژیک اهمیتگه ابگه، دېب بهالنگن ابدی. (قرهنگ: محمد حلیم یارقین، کتابنامه، خراسان نشریاتی، کابل: 1389 ییل، 31 بېت)

مېن شو كونلرده اۈزبېك باسمة كتابلر فهرستى (كتابنامه) نېنگ ايگېنچى جلدى اوستيگه ايشله ماقده من. «كتابنامه» نېنگ بېرىنچى جلدى كېى، ايگېنچى جلدنى تيارلشده هم، التماسيم گه كۈره مهربان اۈرتاقلر ينگى باسيليپ چيققن كتابلر يا كه ايريم سبيلرگه كۈره بېرىنچى جلدگه كېرىنيلمەى قالگن كتابلر حقيده افغانستان و چېت ابللردن لطف ايتيب، معلومات يياريب توريديلر. مېن برچه لرېدن چېكسيز منتدارمن، البته. بو ايش آقیمیده، تانيقلى توركولوگ عالمترینگ بېر قنچه رساله و مقاله لرینى انگلیس تیلیدن ترجمه قیلیپ، اۈقوۈچیلرگه تقدیم قیلیپ كېله ياتگن، تاریخ و مدنیتیمیز جانكويرلرېدن بېرى حرمتلى دكتور محمد سعید عظیمى (جلایر عظیمى) دايمى همكارلیكلرى بۈيیچه، لطف ايتيب ايمیل آرقه لى ينگى بېر معلومات مېنگه ييارگن اېكلر. بو معلومات مېن اوچون جدا قووانچلى و مهم ينگیلیك بۇلدى. معلومات سيز عزیز اۈقوۈچیلر اوچون هم قيزيقرلى اېكنيگه ايشانەمن.

بو معلومات، افغانستان دولت رسمى مطبوعاتیده كۈپ يىللر بورون باسيليپ چيققن «توركى كتاب» حقيده دير. معلوماتگه كۈره، بېرىنچى «توركى كتاب» دولت رسمى اداره سى تمانیدن امير امان الله خان زمانیده دولت مطبوعه سيده چاپ ايتيليپ چيققن اېكن. بو كتاب «كتاب الفباى توركى» آتى بيلن هجرى شمسى 1299/هجری قمرى 1339/ ميلادى 1920 يىلى (بوندن 93 يىل بورون)، كابلده معارف مطبوعه سيده باسيليپ چيققن اېكن. حرمتلى دكتور سعید عظیمى لطف ايتيب، كتاب نېنگ بوتون متنينى هم ييارگنلر. اولرگه چوقور منتدارليک بيلديره من.

كتاب خصوصيتى و محتواسى حقيده سۈزلشدن آلدین، تيليميزگه عاید ينه بېر قيزيقرلى معلوماتنى اېسله ماقچيمن. تورديقۇل ميمنه گى جنابلرى «فتا» سايتیده نشر اېتگن بېر مقاله سيده، امان الله خان زمانیده چاپ اېتيلگن بانكوتلر (اسكناس) حقيده «سرنوشت پول كاغذى در افغانستان» عنوانلى بېر مقاله دن اقتباس قیلیپ، شونده ی يازگنلر:

«تا سال 1307 خورشیدی كه پایان عمر حكومت امانى بود، پنج نوع اسكناس پنج افغانى، سه نوع اسكناس ده افغانى و دو نوع اسكناس پنجاه افغانى ديگر منتشر شد. نوشته هاى اين پولها كه تا پيش از آن فقط به زبان فارسى بود، به سه زبان فارسى، پشتو و فرانسوى افزايش يافت. همچنين در شمارى از اسكناس هاى دوره امانى، ارزش هر پول افزون بر زبانهاى فارسى و پشتو، به زبانهاى اوزبىكى و اردو نیز نوشته بود.»

بو معلوماتلرگه كۈره، اۈزبېك (تورك) تىلى چمه سى يوز بورون هم، افغانستان رسمى دايره لریده بشقه ايگى رسمى دولت تىلى قطارى اۈرين توتگن و اۈزبىنى كۈرسته آلگن.

اېندى «كتاب الفباى توركى» حقيده بېر نېچه سۈز:

بو كتاب اساساً تورك تىلینى اۈقیتیش و اۈرگه تیش اۈقوۈ كتابى بۇلگن. كتاب تىلى «عثمانلى توركچه سى» دير. كتابده كېرىش سۈزى يا كه بېرار اېسلتمه بۇلمه گنليگى اوچون، بو كتاب قه ی گروه

اوقوويچيلرگه (مکتب اوقوويچيلرگه می؟ یا عموماً تورک تیلینى اؤرگه نووچى کيشيلرگه می؟) اتب يازيلگنى بېللى اېمس.

بیراق امان الله خان زمانیده مصطفی کمال آنا تورک باشچیلیگده، تورکیه دولتی و خلقی افغانستانگه هرتمانلمه کمک قۇلینی چۇزدی. تورکلر کمگی بیلن عصری اردو، طبابت و معارف تمللری قۇیلدی. اېسلنگن ترماقلرده کۇلپ تورک متخصصلری و اوقیتوويچیلری افغانستانگه کېلیب، ایشگه کیردیلر و یاشلرنی تربیهلهی باشلهدیلر. جمله دن تورک اوقیتوويچیلری حربی مکتبده تورلی مضمونلر، جمله دن «تورک تیلی» نی هم درس بېردیلر. حربی لیسه نینگ تعلیمی نصابیده «تورک تیلی» هم بیر مضمون صفتیده بشقه مضمونلر قطاری کیریتیلیب، تورکی استادلر آرقه لی اوقیتیلردی. بو آقیم، مېن حربی لیسه ده تدریس قیلیب یورگن کیزلریمده، یعنی 1357 ییلگچه دوامی بار اېدی. شو ییل نینگ سؤنگگیده تورک تیلی مضمونی حربی لیسه نینگ درسی نصابیدن چیقه ریلدی.

دېمک، انه شو جریانده، اردو ساحه سیده گی ایلگرگی تورکچه سؤزلر و اتمه لردن علاوه قراول، قروانه، قاغوش، غند، قونداق، کیشیک، توغ، قۇل اردو، اور، باسقین، تۇپ، یورش و نوکریوال کبی اۇنلَب تورکچه سؤزلر و اتمه لر حربی بیلیمی و حربیلر تیلیده تاپیلیب، ایشله تیله بېردی. حتی کۇلپ حربی درجه لر و منصبلر نینگ آتی هم تورکی اېدی و کپنلری پشتوگه اؤزگرتیلدی. هر قه لهی، کتاب مقواسی تېه سیده: اۇنگده دولت نشانی، سؤلده معارف نشانی و ایگله سینینگ اؤرته سیده اېسه «هوالعلیم» سؤزی یازیلگن. مقوانینگ تام اؤرته سیده بیریک خط بیلن «کتاب الفباى تورکی» سؤزی باسیلگن. اونینگ نگیده بو جمله یازیلگن: «حسب الامر جلیل القدر محمد سلیمان خان ناظر معارف در مطبع نظارت معارف طبع گردید.» اېنگ قوییده اېسه سنه 1299 شمسی و 1339 قمری، طبع اول، 500 نسخه، دېب یازیلگن.

کتاب مصور بۇلیب، 64 بېتدن عبارت دیر. مقوانینگ ایکینجی بېتی بوش دیر. کتاب نینگ کپینگی بېتیده امیر امان الله خان نینگ تصویرى باسیلگن و تگیده اېسه «شهریار معارف پرور عدالت گستر جوان، جوانبخت اعلیحضرت (امیر امان الله) خان غازى خلدالله ملکه و سلطانه» دېگن عباره یازیلگن.

کتاب محتواسینینگ مهم خصوصیتلری قوییده گیلردن عبارت دیر:

1. - عمومی بیر نظر بیلن قره لگنده، کتاب درسلى نینگ توزیلیشى و حرفلرنی اؤرگه تیش و اوقیتیش سیستمی افغانستانده گی درى، پشتو، اؤزبیکچه، تورکمنچه تیللرنینگ حاضرگی تیل کتابلری بیلن فرق قیله دی. یعنی افغانستان معارف درس نصابی و پروگرامیده، بیرینچی صنفده الفبا درسی عموماً حرفلرنینگ تیزیم ترتیبیگه کوره «آ» دن باشلهدیلر، «ی» گه توگه ییدی. (آ، ا، ب، پ، ...، ی) هر بیر حرف اوچون بیر درس یازیلیب، اؤشه حرف تاووشی یگه حالت و بشقه ایکینجی یا اوچینچی و گاهی حتی تۇرتینچی حرف ترکیبى بیلن اؤرگه تیلهدی. اؤرنکلر بیرینچی صنف درى و اؤزبیک اوقوو کتابلریدن:

درى: آ آ آ آ ب داد او آب داد...

اۋزىبكچە: آآآ آتە آنە آت ألمە....

كۆرۈپ تورگىنىڭىزدىكى، درس اېندى مەكتەپكە كېلگن سوداسىز بالە گە «آ» تاووشىنى اۋرگە تېش اوچون مولجىلەپ يازىلگن. بو درسە بالە الفبانىڭ بىرىنچى تاووشى و بېلگىسى (حرفى) بىلن تانىشەدى. بىراق بو تانىشوو، بالە خالى اۋقىب اۋرگەنمەگن و اونگە تانىش بۆلمەگن الفبادەگى (ت، ن، م، ه) كى بىشقە حرفلرنىڭ اشتراكى بىلن اۋرگە تېلماقده!

«كتاب الفباى توركى» دە بو سىستم پىرولىك قىلىنمەگن. كىتابدە بىرىنچىدىن الفبا حرفلىرى تىزىمى يەكە-يەكە، نوبت بىلن اۋرگە تېلمايدى اېكن؛ مثال اوچون بىرىنچى درسە «آ» تاووشى و بېلگىسى اېمس، بلكە اوچتە تاووش و حرفى (ا، و، د) بىرگە اۋرگە تېلەدى. اۋقوۋچى بىر وقتدە شو اوچتە تاووشنى يەكە خالى يا قۇشىلگن خالىدە تلفظ قىلەدى و اۋرگەنەدى. بىرىنچى درسەگى حرفلر و يازوولر:

و د ا د ا و د ا د و د ا د و د ا د و د ا د

كۆرۈپ تورگىنىڭىزدىكى، بىرىنچى درسە اۋقوۋچى اوچتە (ا، و، د) تاووشنى يەكە خالى و بىر-بىرى بىلن قۇشىلگن شەكىلدە اۋرگەنەدى. درسە شو اوچتە تاووشدن بىشقە تاووش و حرف ايشلە تېلماگن. بىزىنىڭچە، بو سىستم اۋقوۋچىلر اوچون قولەى و يىخشىراق دىر.

2. اۋنونچى درسەگە اساساً تاووشلر و اولرگە تېگىشلى بېلگىلر (حرفلر) اۋقتىلىپ، اوندن سۇنگ اۋقتىلگن بىرچە حرفلر مەھوملى قىسقە عبارەلر ارقە ايشلە تېلگن.

3. اۋنونچى بېتدە «ه» و «ا» بېلگىلر سۇزلردە بىر وظيفەنى اۋتتىشى كۆرسە تېلگن:

دە = دا، يە = يا، ه = ا

4. اۋن اېكىنچى بېت (درس) دن اعتباراً يازىش هم باشلنگن. يعنى خالىگچە درسەلدە تاووشلر و بېلگىلر بىلن اۋرگە تېشە اېشىتىش، تلفظ قىلىش و كورىشگە گىنە اعتبار قرە تېلگن اېدى. اېندى بۇلسە هر بېت نىڭ اىستكى قىسمىدە، «ا» دن باشل بىر-بىر حرف نىڭ يازىش مشقى هم باشلنگن.

5. اۋن تۇقىزىنچى بېتدە «ى» و «و» اونلىرى نىڭ استعمالى و سۇزلردە اېكلەسى ايشلە تېلىشى جاپزلىگى كۆرسە تېلگن (هرچند اۋغوز لەجەلرى، جملەدن استانبول توركچە سېدە صائت (اونلى) لر اويغونلىگى اساسى قاعدە دىر): ى = و، قۇرى = قۇرو، قۇزى = قۇزو كۆرۈپ تورگىنىڭىزدىكى، «قۇزى» سۇزىدە صائتلر اويغونلىگى بوزىلگن، بىراق «قۇزو» دە اويغونلىك سقلنگن. درسە اېكلەسى هم تۇغرىلىگى بىلدىرىلەدى.

6. اۋتتىز سىكىزىنچى درسەدن، اۋرگەنلىگن تاووشلر و حرفلىرى اشتراكىدە قىسقەچە مقاله باشلنگن. اوندە بىر موضوع قىسقە عبارەلر ارقەلى بيان اېتىلگن.

7. - كتاب سۇنڭگىدە 4-5 درسە قىسقا حكايلەر بېرىلگن. حكايلەرنىڭ مۇمىنىنى
انسان سېۋرلىك، ھەمكارلىك، امانتدارلىك، يىخىشلىك، وطن سېۋرلىك كىي مۇسۇلەر تىشكىل بېرگن. ھەر بىر
حكايلە نىڭ اداغىدە «عبرت» سىرلۇحەسى آستىدە اونىڭ اخلاقى و تىرىۋى نىجەسى قىسقاچە ايتىلگن.

8. - قىرقىنچى درس غنە نون حقىدە دىر. اۋزىك يازوۋىدە بىز «نگ» و لاتىن و كىرىل يازوۋلرىدە
(ng/нг) بىلن افادە قىلىنەدىگن غنە نونى كىتابدە «ك» بىلگىسى بىلن كۆرسەتىلگن.

9. - اىرىم مۇردلردە «س» اۋرنىگە «ص» بىلگىسى ايشلەتىلگن: صۇك = سۇنگ، صاقلماق =
ساقلماق؛ «ت» اۋرنىگە «ط» بىلگىسى ايشلەتىلگن: طاش = تاش، طۇپ = تۇپ، اۋطورىور = اۋتورىور...

10. - خۇدۇ عرب، فارس و بىزىنىڭ اۋزىك يازوۋىمىز كىي بو كىتابدە ھەم اعراب (فتحه، كسره،
پىش، تنوین، شد، ...) بىلگىلرى قۇللەنىلگن. بىراق بىر-اىكى مۇرددە اۋقۇۋچىلرگە اولرنىڭ تلفظىنى
توشىنتىرىش اوچون مثال بىلن كۆرسەتىلگن: ذاتا = ذاتن، تعمىماً = تعمىمن، حقىقتاً = حقىقتن، ... ة = تن
= لىكلمە بىغىر حق = حققىن، عربچە سۇزلردەگى «ى» = «ا» كىي تلفظ قىلىنىشى ھەم كۆرسەتىلگن:
كبرى = كبرا، مصطفى = مصطفى. كىتاب مۇنىدە اصل عربچە املا شىكلى يازىلگن و اىرىم مۇردلردە گىنە قوس
اىچىدە اىكىنچى شىكلى (توركچەدە تلفظى) كۆرسەتىلگن؛ كىتاب مۇنىدن تىغىن بىر نىچە مثال: ھفتە (ھاقتا)،
كە (كى)، چونكە (چونكى)، راضى (رازى)، نە قدر (نە قادار)، دائىما (داىما)، تنبىه (تنبىح)، «شد» لى
حرفلر تلفظى ھەم مثاللر بىلن كۆرسەتىلگن: دقت = دق + قت، و بشقە لر.

بىز اوشبو كىتاب خىسۇسىتلرى حقىدە قىسقاچە تۇختەلىب اۋندىك. حىرمىلى علاقه مۇند اۋقۇۋچىلر
كىتاب نىڭ تۇلىق مۇنى ھەمدە كىتابخانەدەگى بشقە كۇپل كىتابلرنى قۇيىدەگى انترنت آدرىدن قۇلگە
كىرىتىشلىرى مۇمكىن. (<http://afghanistandl.nyu.edu/>):

يازوۋچى: مۇمىد حلىم يارقىن

يازوۋچى بىلن يازىشمە اوچون اوشبو اىمىل آدرىس آرقەلى علاقه آلىش مۇمكىن:

(yarqinhalim@gmail.com).

Presented by:

BAYANI SOCIAL & CULTURAL FOUNDATION

www.bayanifoundatuon.com